

**ДО ПИТАННЯ ЧАСУ «ЧУМАКУВАННЯ» 10-річного ТАРАСА З
БАТЬКОМ ГРИГОРІЄМ ІВАНОВИЧЕМ ШЕВЧЕНКОМ У 1824 РОЦІ**

Анотація. Дотепер окремі моменти у життєписі Т. Г. Шевченка залишаються до кінця не з'ясованими, попри важливість найдрібніших деталей його біографії й раніше проведені дослідження. Одним із таких епізодів є визначення часу мандрівки 10-річного Тараса з батьком Г. І. Шевченком на ярмарок у Єлисаветград (тепер м. Кропивницький) у 1824 р. Порівняння дат проведення ярмарків у Єлисаветграді з іншими історичними і життєвими обставинами й текстами художніх творів біографічного характеру Т. Г. Шевченка дозволило провести аналіз можливих варіантів та обґрунтувати час цієї мандрівки. Ця подорож відбулася у 2-й половині серпня на Семенівський ярмарок, який проходив з 1-го по 4-те вересня. Досліджений епізод життя Т. Шевченка дозволяє уточнити біографію митця та зробити відповідні коментарі до його творів.

Ключові слова: Тарас Шевченко, подорож, Єлисаветград.

Igor Martsinkovsky. A note on the dating the travel of 10yrs Taras Shevchenko with his father Grigoriy in 1824

Abstract. In spite of the importance of the smallest details of the Taras G. Shevchenko's biography and numerous researches of his life for the last one and a half century, a certain moments of the writer's biography have not yet exactly clarified till present. One of such moments is the determination of the time of journey of 10 years Taras with his father G. I. Shevchenko to a fair in Elisavetgrad (now Kropyvnytskyi). The journey of the son with father to Elisavetgrad, according to printed researches devoted to Shevchenko's life, took place in 1824, despite the fact that in his The Servant Girl novel «Naimychka», having biographical elements, the writer mistakenly gave the age of 13 years. The

researchers are unanimous in relation to the time of the journey to be in summer period (between May and September), since the *Naimychka* novel describes summer landscapes. Regardless of this, neither the month nor the day of this voyage has not determined yet. A comparison of the dates of conducting fairs in Elisavetgrad with other historic and life circumstances, the texts of biographic works of T. G. Shevchenko, allowed to make an analysis of possible variants and prove the time of the journey of 10 years Taras with his father G. I. Shevchenko in 1824. The mentioned voyage took place in the second half of August to the Semenov's Fair, which was conducted from the 1st to 4th September. The studied episode of the life of Taras Shevchenko allows to clarify the biography of the writer's childhood and make corresponding commentaries to his works, providing better understanding of the writer's life description and work.

Key words: Taras Shevchenko, travel, Elisavetgrad.

Игорь Марцинковский. К вопросу датирования «чумакування» 10-летнего Тараса с отцом Григорием Ивановичем Шевченко в 1824 году

Аннотация. До настоящего времени отдельные моменты в жизнеописании Т. Г. Шевченко остались до конца не выясненными, несмотря на важность самых мелких деталей его биографии и ранее проведенные исследования. Одним из таких эпизодов есть определение времени путешествия 10-летнего Тараса с отцом Г. И. Шевченко на ярмарок в Елисаветград (теперь Кропивницкий) в 1824 году. Сравнение дат проведения ярмарок в Елисаветграде с другими историческими и жизненными обстоятельствами, текстами художественных произведений биографического характера Т. Г. Шевченко позволило провести анализ возможных вариантов и обосновать время этой поездки. Это путешествие состоялось во 2-й половине августа на Семеновский ярмарок, который проходил 1 – 4 сентября. Исследованный эпизод жизни Т. Г. Шевченко позволит уточнить биографию писателя и сделать соответствующие комментарии к его произведениям.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, поездка, Елисаветград.

Попри важливість найдрібніших деталей у біографії Т. Г. Шевченка і проведені численні дослідження його життя впродовж півтора століття, дотепер окремі моменти у життєписі митця залишаються до кінця не з'ясованими. Одним із таких епізодів є визначення часу мандрівки 10-річного Тараса з батьком Григорієм Івановичем Шевченком на ярмарок у Єлисаветград (тепер м. Кропивницький). З опублікованих робіт шевченкознавців (О. Кониський, 1898 – 1901; П. Зайцев, 1955, М. Ткаченко, 1962; В. Анісов і Є. Серeda, 1976; Л. і Д. Красицькі, 1987; П. Жур, 1996) випливає, що мандрівка сина і батька Шевченків до Єлисаветграда відбулася у 1824 році, незважаючи на те що у повісті «Наймычка» митець помилившись зазначає свій 13-річний вік [9, т. 3, 117]. Дослідники одностайні й щодо літньої пори мандрівки (у проміжку між травнем–вереснем), оскільки у повісті «Наймычка», яка має елементи біографічності, описані саме літні пейзажі, їздили возом («сидел на возе») [9, т. 3, 117]. Про подорож влітку пише О. Я. Кониський [3, 42], а П. І. Зайцев уточнює – «було це або в травні, або в червні» [2, 23] і цю думку підтримує кіровоградський краєзнавець Ю. М. Матівос, зазначаючи, що Шевченки їхали на Петропавлівський ярмарок [5]. На відміну від них, Дмитро і Людмила Красицькі, нащадки поетової сестри Катерини, у розвідці «Гілки Шевченкового родоводу» з цього приводу писали: «Восени, коли ще було тепло, Григорій Іванович, прагнучи якось захистити надто вразливого, до того ж, на лихо, гарячковитого сина від мачухи, брав його з чумаками до Єлисаветграда продавати яблука з панського саду» [4]. Отже розбіжність полягає у часі мандрівки: одні стверджують, що поїздка відбулася влітку (на Петропавлівський ярмарок за Ю. Матівосом), а інші – восени, «коли ще було тепло».

Зрозуміло, що поїздка з будь-яким товаром мала бути на якийсь із базарів чи торжків у містечках чи містах, або на ярмарок, що проводилися декілька разів на рік у волосному, повітовому чи губернському містах.

Маючи повітовий Єлисаветград як кінцевий пункт маршруту подорожі й твердження Ю. Матівоса, розглянемо які й коли у той час тут відбувалися ярмарки. У Єлисаветграді проводили три ярмарки на рік: Георгіївський (з 23 квітня – найбільший за товарним обігом), Петропавлівський (з 29 червня і тривав 5 – 6 днів), Семенівський (на Семена Стовпника, з 1-го по 4-те вересня) [1, 153]. Торгували на них в основному худобою, але для продажу привозили різний товар: мануфактуру, «овощные и съестные товары», фрукти. Підводи з фруктами у той час називали «батманами», а ціна на товар залежала від врожайності, погоди й попиту [1, 281]. Отже, у 1824 р. для мандрівки Шевченків у Єлисаветград найімовірнішими за порою року були два ярмарки: Петропавлівський і Семенівський. Окрім ярмарків, у містечках повіту, як і по всій Україні, проводилися щотижневі (щодвотижневі) суботні й недільні базари й торжки, у тому числі й у Гуляйпіль, звідки за Т. Шевченком розпочалася поїздка, де вони проводилися щотижня в суботу і неділю. Цілком можливо, що спершу Г. Шевченко привіз на продаж товар на базар у Гуляйпіль, а потім рушив на ярмарок у Єлисаветград. Така практика, коли товар перевозили від одного до іншого міста на ярмарки, була у ХІХ ст. звичною [1, 19]. Варто зауважити, що у повісті «Наймычка» Т. Шевченко вжив імпонуючу йому давню назву поселення Гуляйпіль, адже після 1787 р. воно мало назву Златополь (з 1959 р. у складі Новомиргорода) [6].

Чомусь вважають, що мандрівка була у складі чумацької валки, окрім П. Зайцева, який «чумакування» взяв у лапки. Про чумацьку валку Т. Шевченко нічого не пише й у повісті «Наймычка». Для перевезення вантажів чумаки використовували запряжені волами сірої української породи (витриваліші та менш вибагливі у харчуванні в порівнянні з кіньми) важкі вози спеціальної конструкції – мажі (пароволові вантажністю 60 пудів (1 пуд = 16,38 кг), чотириволові – 90 пудів і шестиволові – 120 пудів). Запряженими у мажі волами проходили за день не більше 30 – 35 верст (1 верста = 1066,8 м). Сезон чумацького промислу тривав близько шести місяців, інколи довше (наприклад, найбільше солі возили у липні-вересні). Сумнівним

видається чумакування у валці й при детальнішому аналізі тієї події. По-перше для валки потрібно мати багато товару, тобто сільськогосподарської продукції, яка, окрім зернових, ще була на полі (капуста, морква, буряки тощо). Інша справа згадані Красицькими яблука. Проте далеко везти яблука було не дуже економічно вигідно. Відро яблук коштувало недорого у той час. Їхати важкою, більшою 60-пудів мажею теж було економічно не вигідно – воли повільніше пересувалися і більше втомлювалися. Водночас перевезення волами було дешевшим кінного, оскільки воли утримувалися на паші, а український перевізник завжди зупинявся у полі, де варив кашу з круп, взятих з дому, та їв в'ялену рибу, на відміну від російського перевізника, який завжди зупинявся на постійних дворах, де харчувався за гроші, а коней годував купленим вівсом [1, 40–41]. Зазвичай на фуру клали до 30 пудів, чумаки навантажували на віз близько 50 пудів (820 кг), солі клали до 60 і 65 пудів (1000 кг). Куплені оптом овочі чи фрукти, за спільною домовленістю купця і продавця з транспортом, за додаткову плату інколи з ярмарків доправляли на південь чи в Бессарабію (тепер частина сучасної Республіки Молдова) [1, 27, 40].

Сумнівним видається й твердження, що Г. І. Шевченко взяв із собою сина-підлітка у далеку дорогу до Криму [5]. Якусь ділянку шляху він міг їхати з чумаками, але ми про це нічого не знаємо з повісті. Певніше Г. І. Шевченко підробляв фурщиком до ближчих міст. В українських селах фурщиками називали володарів возів – «фур», яким доручали продаж сільськогосподарської продуктів чи виробів. Українці їх інколи називали також чумаками, хоча чумаками були ті, хто ходив на Дон та в Крим за сіллю і рибою [1, 41]. З усього виходить, що Г. І. Шевченко з сином їхали з Кирилівки самостійно, не з валкою, а прихопити з собою малого сина могло кілька обставин: щоб уберегти його від прискіпувань мачухи; щоб загладити несправедливе побиття різками хлопця дядьком Павлом (по батьку) в історії з викраденням грошей у солдата-постояльця, як пізніше з'ясувалося Степаном – сином мачухи; зацікавити допитливого хлопця, який вже

повертався додому з чумаками після намагання побачити на краю світу підтримуючі небо стовпи; прищепити елементи навиків з візництва – доброго підробітку до селянської праці. Сама ж подорож для хлопця-підлітка була названа «чумакуванням», щоб показати її важливість, а для нього «дорослу» відповідальність у мандрівці.

Дорога із Гуляйпіля до Єлисаветграда, якою пересувалися батько з сином, була частиною чумацького шляху і простягнулася приблизно на 80 верст (тепер співпадає із дорогою Т-1201 Новомиргород – Каніж – Володимирівка – Грузьке – Кропивницький) [6; 7, Карта Херсонской губернии]. Після Новомиргорода шлях розділяється на два напрямки: його праве відгалуження йшло на Ольвіопіль (тепер лівобережна частина м. Первомайська Миколаївської області), а звідти або на Поділля і Бессарабію, або на Вознесенськ і Одесу; ліве відгалуження прямувало до Єлисаветграда, а далше через Кривий Ріг, Бериславську переправу, Перекоп і в Крим. Саме тому в повісті й зазначено, що проминувши Новомиргород «мы взяли соб» (ліворуч), а через якийсь час зліва від дороги малий Тарас побачив вдалині лісок – військове поселення Дев'ята рота (тепер с. Панчеве Новомиргородського району Кіровоградської області) [9, т. 3, 116]. За даними 1859 р. у поселенні, що за 78 верст від повітового міста, було 399 дворів, де мешкало 1373 чоловіків та 1606 жінок [7, 116].

1821, 1823 і 1824 роки в Україні були засушливими, неврожайними, а степ поставав голим і чорним, як після пожежі [8]. Окрім того на південь України у 1823-му і 1824-му роках відбулося нашествя сарани. Лихо від неврожаю, засухи і сарани у Північному Причорномор'ї, змусили новопризначеного генерал-губернатора М. С. Воронцова запровадити ряд заходів. Відомий факт, що для оцінки ситуації із сараною у травні 1824 року Воронцов дав розпорядження направити в Херсонський, Єлисаветградський, Олександрівський повіти Херсонської губернії засланого сюди О. С. Пушкіна (дотепер побутує байка, що замість звіту про відрядженням поет написав віршовані рядки: «Саранча летела, летела и села. / Сидела, сидела, все съела /

И вновь улетела»), чиновника канцелярії генерал-губернатора, поета В. І. Туманського. Різного рангу чиновники регулярно доповідали начальству про стан справ із сараною, але це мало допомагало, як і не мали успіхів царські укази і виділені урядом кошти для оплати різних способів боротьби зі шкідником. Попри задіяні ранні, але примітивні, а часом й наївні, заходи боротьби, сарана з перших чисел червня і до серпня 1824 року завдала значної шкоди – комахи знищили рослинність не тільки на городах й полях у землеробів, але й у степу.

Тепер щодо часу подорожі. Як стверджує Ю. Матівос поїздка до Єлисаветграда була приурочена до Петропавлівського ярмарку, але більших обґрунтувань дослідник не надав, та й виникає питання з чим міг їхати на ярмарок Г. Шевченко. Інша справа Семенівський ярмарок. За християнською традицією яблука можна було вживати після яблучного, або другого Спаса (у день Преображення Господнього за церковним календарем), тобто після 19 серпня (6 серпня за ст. ст., у той рік це була п'ятниця). Для збору яблук теж потрібен був певний час, хоча б 3 – 4 дні. За Красицькими восени, бо перший (День семи мучеників Маковіїв 14 серпня – 1 серпня за ст. ст.), другий (6 серпня ст. ст.) і третій (16 серпня ст. ст.) Спаси у народі вважаються першими осінніми святами, а поїздка була на Семенівський ярмарок у вересні, тобто – перший осінній місяць. Попри те, що за народним звичаєм від Спаса розпочиналася осінь, сонце впродовж дня ще добре припікало. Після літньої денної спеки для нічного перепочинку Г. І. Шевченко вибрав Дідову балку з річечкою такої ж назви на її дні. Це приблизно середина їхнього маршруту. Місце ночівлі стало не випадковим, а було ще й важливим для волів, для їх поїння і випасу, бо у балці зберігалася зелена рослинність, на відміну від довколишнього степу, де літня денна спека (найбільша температура припадає на проміжок з другої половини липня до першої половини серпня) випалила рештки того, що не знищила сарана.

До середини дня («к половине дня») Шевченки проїхали село Грузьке при балці Грузькій [9, т. 3, 117]. У 1859 р. в селі нараховувалося 398 дворів,

де мешкало 1078 чоловіків і 942 жінки [7, 115]. Удалині бачили табір циган – незмінних супутників ярмарків і вже вранці («поутру») були в Єлисаветграді [9, т. 3, 117]. Якщо взяти до уваги календар 1824 року, врахувати приблизний час на збирання яблук і час на приготування в дорогу, а також те, що в Гуляйпілі у суботу й неділю проводився базар, то виходить, що Шевченки його відвідали 28 – 29 серпня, а 30 серпня в понеділок виїхали до Єлисаветграда, проїхавши повз Новомиргород і Дев'яту роту. Можливість волів пересуватися впродовж переходу на 30 – 35 верст, дає підстави вважати, що ночівля-перепочинок у Дідовій балці була з 30 на 31 серпня, у вівторок 31 серпня в першій половині дня вони проїхали Грузьке, а в середу зранку 1 вересня були в Єлисаветграді. Після закінчення ярмарки 4 вересня Шевченки могли за домовленістю доправити продані оптом яблука через Балту до Одеси, а потім повернутися додому, або зразу ж після ярмарки поверталися додому цим же маршрутом.

Враження від нічного неба в степу вилилося у рядках повісті «Варнак»: «Это было в сентябре месяце... <...> Я поехал из Балты в Одессу на почтовых. Это было во время полнолуния. Я проехал две станции от Балты, и меня застала ночь в степи. Ночь лунная, светлая, тихая, очаровательная ночь! В степи ничто не шелохнется, ни малейшего звука, ни малейшего движения; только когда проедешь мимо могилы, то на могиле будто тырса пошевелится, и тебе сделается чего-то страшно» [9, т. 3, 137]. У вересні 1824 р. Місяць у повні був 8 числа. У народному побуті повним Місяцем зазвичай називають період його фази впродовж декількох діб, коли за формою він візуально майже не відрізняється від повні. Виходить, що приблизно 7 – 9 вересня 1824 року Тарас Шевченко міг спостерігати нічний степ під час повного Місяця.

Аналіз інформації про мандрівку 10-річного Тараса з батьком Г. І. Шевченком у 1824 р. у співставленні з часом проведення ярмарків у Єлисаветграді засвідчує, що поїздка, ймовірно, відбулася наприкінці серпня на Семенівський ярмарок, який проводився з 1-го по 4-те вересня.

Подорож на ярмарок пролягала давнім чумацьким шляхом за наступним маршрутом: Гуляйпіль (Златополь) – 28 – 29 серпня (субота, неділя), Новомиргород – 30 серпня (понеділок), Дідова балка – нічний перепочинок з 30 на 31 серпня (з понеділка на вівторок), Грузьке – 31 серпня (вівторок), Єлисаветград – 1 вересня (середа).

Після закриття ярмарку 4 вересня, оптом проданий товар міг бути за домовленістю доставлений Шевченками через Балту до Одеси, де їх у дорозі в степу чарувала 8 вересня ніч з повним Місяцем, а потім додому, або зразу ж з Єлисаветграда додому і тоді зворотній маршрут міг пролягати тією ж дорогою що й на ярмарок і, найпевніше, мав бути таким: Грузьке – 5 вересня (неділя), Дідова балка – 6 вересня (понеділок), Новомиргород-Гуляйпіль – 7 вересня (вівторок) і далі в Кирилівку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аксаков И. С.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. Труды Императорского русского географического общества. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской АН, 1858. – [8], 384, IV с.
2. *Зайцев П. І.* Життя Тараса Шевченка / Вид. підгот., іл. упоряд. та прокоментував Ю. Іванченко; Передм. В. Шевчука. – Київ : Мистецтво, 1994. – 352 с.
3. *Кониський О. Я.* Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. – Київ : Дніпро, 1991. – 702 с.
4. *Красицький Д., Красицька Л.* Гілки Шевченкового родоводу / Літературна Україна. 1987, 3 грудня.
5. *Матівос Ю.* Перша мандрівка поета // Вечірня газета (Кіровоград). – 2001, 7 березня.
6. Сборные таблицы. Военно-топографической карты Российской империи. Ф. Ф. Шуберт. Масштаб 3 версты в 1 дюйме. Съёмки 1846–1863. Лист 26–10. 1868 / Електронний ресурс. Режим доступу: Карта трехверстовка 26–10. FreeMap.com.ua>karty-ukrainy...karta-trekhverstovka...

7. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. XLVII. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Обработано редактором Л. Майковым. – Санкт-Петербург : Типография Карла Вульфа, 1868. – LXXVIII, 189 с.
8. *Швец Г. И.* Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. – Ленинград : Гидрометеиздат, 1972. – 244 с.
9. *Шевченко Т. Г.* Зібрання творів: у 6 т. (видання, автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах) / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ : Наукова думка, 2003.

Отримано 9 січня 2018 р.

м. Миколаїв